

İbn Kuteybe'nin Mu'tezile Eleştirisi Bağlamında Kader Anlayışı

Nisa Gecekuşu Demirbaş ¹

Esra Çelik ²

Öz

İbn Kuteybe Abbâsîler döneminde Bağdat'ta bulunmuş ve Mu'tezilî çevrelerle tanışmıştır. O, tevhid, Allah'ın sıfatları ve âhiret gibi konularda görüşler ortaya koymuş, kelimcilerin ihtilaflarını eleştirmiştir. Ehl-i hadis'in önde gelen âlimlerinden olan İbn Kuteybe, kelam, dil, edebiyat, hadis ve Kur'an ilimlerinde yetkin bir şahsiyettir. Onun üzerinde durduğu meselelerden biri kaderdir. Kaderi bir sır olarak değerlendiren İbn Kuteybe, her şeyin Allah'ın iradesiyle gerçekleştiğini, ancak insanın sorumluluğunun sürdüğünü belirtmiştir. Sonuç olarak İbn Kuteybe, meseleyi dil ve düşünce eksenli bir yaklaşımla ele almış; Mu'tezile'nin adalet ve özgür irade merkezli anlayışını eleştirerek, Allah'ın ezelf bilgisi ve mutlak kudretine dayalı bir düşünce geliştirmiştir. Bu makalede veri tarama, tarih araştırması, içerik analizi, sentez ve karşılaştırma gibi nitel araştırma yöntemlerinden istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kelam, İbn Kuteybe, Mu'tezile, Kader, Sorumluluk.

Gecekuşu Demirbaş, Nisa - Çelik, Esra. "İbn Kuteybe'nin Mu'tezile Eleştirisi Bağlamında Kader Anlayışı". Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi 9/3 (Eylül 2025), 951-972. <https://doi.org/10.32711/tiad.1695990>.

Geliş Tarihi	09.05.2025
Kabul Tarihi	07.08.2025
Yayın Tarihi	30.09.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

1 Arş. Gör. Dr., Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam, Elazığ, Türkiye, ngecekusu@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6562-3554

2 Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Kelam, Elazığ, Türkiye, celikesra2323@gmail.com, ORCID:0009-0006-6130-7921

Ibn Qutayba's Understanding of Destiny in the Context of Criticism of Mu'tazila

Nisa Gecekuşu Demirbaş¹

Esra Çelik²

Abstract

Ibn Qutayba lived in Baghdad during the Abbasid period and became acquainted with Mu'tazilite circles. He presented views on topics such as monotheism, the attributes of God, and the hereafter, while criticizing the disagreements among theologians. As a leading scholar of the Ahl al-Hadith, Ibn Qutayba was proficient in kalam, language, literature, ḥadith, and Quran sciences. One of the issues he addressed was predestination. Considering destiny, a divine mystery, he argued that everything occurs by God's will, yet human responsibility remains. Ultimately, Ibn Qutayba approached the matter through a linguistic and intellectual framework, criticizing the Mu'tazilite view centered on justice and free will, and developing an understanding grounded in God's eternal knowledge and absolute power. This study employs qualitative research methods such as data review, historical inquiry, content analysis, synthesis, and comparison.

Keywords: Kalam, Ibn Qutayba, Mu'tazila, Destiny, Responsibility.

Gecekuşu Demirbaş, Nisa - Çelik, Esra. "Ibn Qutayba's Understanding of Destiny in the Context of Criticism of Mu'tazila". *Türkiye Journal of Theological Studies*, 9/3 (Eylül2025), 951-972. <https://doi.org/10.32711/tiad.1695990>.

Date of Submission	09.05.2025
Date of Acceptance	07.08.2025
Date of Publication	30.09.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Researcher. Assist. Dr., Firat University, Faculty of Theology, Kalam, Elazığ, Türkiye, ngecekusu@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6562-3554

² Dr., Presidency of Religious Affairs, Kalam, Elazığ, Türkiye, celikesra2323@gmail.com, ORCID:0009-0006-6130-7921

Giriş

İslâmî ilimlerin teşekkül sürecinde, konulara yaklaşım metodu açısından Ehl-i Rey ve Ehl-i hadîs olmak üzere iki ana eğilim ortaya çıkmıştır. Ehl-i Rey, kıyas yöntemini ve hükümlerden anlam çıkarmayı benimserken, Ehl-i hadîs hadisleri toplamaya, haberleri nakletmeye ve hükümleri doğrudan naslara dayandırmaya önem vermiş, açık veya gizli kıyasa başvurmaktan kaçınmıştır.³ Temelde bu iki yönelim usûl açısından kelâm, fıkıh, tefsir gibi birçok ilim dalını etkilemiştir. Her iki düşünce ekolünün birçok temsilcisi olmakla birlikte üçüncü asırda Ehl-i hadîs'in görüşlerini ortaya koyma, temellendirme ve savunma hususundaki gayretiyle ön plana çıkan isimlerden biri İbn Kuteybe (ö. 276/889) olmuştur.

Hicri üçüncü asırda tefsir, hadis, nahiv ve kelim gibi alanlarda öne çıkan âlimlerden İbn Kuteybe, itikadî görüşleri açısından Mu'tezile'nin fikirlerine karşı Selefi düşüncüyü savunan bir isim olarak bilinir. O, eserlerinde Mu'tezile'yi Kaderiyye ya da Ehl-i kader olarak isimlendirmiştir.⁴ Abbâsîler döneminde yaşayan İbn Kuteybe, Beytü'l-Hikme'nin etkili olduğu, yoğun tercüme ve ilmi araştırmaların toplumsal değişimlere yol açtığı bir süreçte yaşamıştır. Bu değişimlere öncülük eden Mu'tezile, kültürel ortamdaki İslam karşıtlarına antitezler geliştirirken, birçok Mu'tezilî âlimden ders alan İbn Kuteybe, onların bu yöntemini benimseyerek kendi muhaliflerine karşı benzer bir savunma sergilemiştir.⁵

İbn Kuteybe, Abbâsîlerin en parlak döneminde Bağdat'ta yaşamış ve gençliğinde Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet âlimlerinin kelâmî tartışmalarına yakından tanıklık etmiştir.⁶ Bu nedenle eserlerinde el-Allâf (ö. 235/849-50), el-Câhiz (ö. 255/869), en-Nazzâm (ö. 231/845) gibi Mu'tezilî âlimlerin fikirlerine yer vermiş ve Ehl-i sünnet taraftarı olarak onların görüşlerini reddetmeye çalışmıştır.⁷ İbn Kuteybe'nin düşünce süreci, Mihne⁸ olaylarının etkisiyle hadis merkezli gelişmiştir. O mütekellim olmamakla birlikte, döneminin itikadî meselelerine çözüm aramış; dil yeteneğiyle kelime tahlilleri yaparak âyet ve hadisleri yorumlamıştır. Bu yöntemi, onu Ehl-i hadîs geleneğinden belirgin biçimde ayırmaktadır. Nitekim İbn Teymiyye (ö. 728/1328), "İbn Kuteybe'nin Ehl-i sünnet'teki konumu, Câhiz'in Mu'tezile'deki konumu gibidir; Câhiz, Mu'tezile'nin hatibi olduğu gibi İbn Kuteybe de Ehl-i sünnet'in hatibidir" sözleriyle onun Ehl-i sünnet içindeki önemine dikkat çekmektedir.⁹

³ Ebu'l-Feth Muhammed b. 'Abdu'l-Kerim eş-Şehristânî eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl* (b.y.: Muessesetu'l-Halebî, ts.), 2/11.

⁴ İbn Kuteybe'nin, Mu'tezile'den bahsederken Kaderiyye ya da Ehl-i kader isimlendirmesini kullanması nedeniyle çalışmada genel olarak onun kullanımı esas alınmıştır.

⁵ Ömer Bozkurt, "İbn Kuteybe'nin Te'vilü Mükilî'l-Kur'ân ile Garîbu'l-Kur'ân Eserlerinin Mukayesesi", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 21 (2024), 2.

⁶ Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/145.

⁷ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dineverî İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*, thk. Muhammed Muhyiddin el-Esfer (b.y.: el-Mektebü'l-İslâmî, 1999), 62, 66, 111; Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dillâh b. Cemâa el-Kinânî el-Hamevî İbn Cemâa, *İzâhu'd-delîl fi kat'i hüceci ehli't-tâ'îl*, thk. Vehbî Süleyman Gâvecî el-Elbânî (Mısır: Dâru's-Selâm, 1990), 37.

⁸ Mihne; Abbâsî halifeleri Me'mûn (ö. 218/833), Mu'tasım-Billâh (ö. 227/842) ve Vâsik-Billâh'ın (ö. 232/847) dönemlerinde halku'l-Kur'ân meselesinde bazı âlimlere baskı kurulup eziyet edilmesine dair olaylara verilen isimdir. Mütevekkil (ö. 247/861) döneminde Mihne olayları gevşemekle birlikte bir süre sonra halku'l-Kur'ân tartışmalarının yasaklanmasıyla sona ermiştir. Bk. Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/26-28.

⁹ Ebû'l-Abbâs Taqiyyüddîn Ahmed b. 'Abdilhâlim b. Mecciddîn 'Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ - İbn Teymiyye*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım (Medine: y.y., 1416/1995), 17/392.

İbn Kuteybe'nin eserlerini Kur'an ve hadis ilimleri ile dil, kültür ve edebî ilimler olarak iki alanda tasnif etmek mümkündür.¹⁰ Onun eserleri, belirli bir konuda yazılmış kapsamlı kitaplardan ziyade, farklı meseleleri ele alan ve ilim meclislerindeki görüşlerinden derlenmiş risalelerden oluşmakta, aynı zamanda kendi dönemindeki çeşitli tartışmalara cevap niteliği içermektedir.¹¹ Bu bağlamda, İbn Kuteybe'nin eserlerinde ele aldığı konulardan biri de kader meselesidir; o, bu konuya ağırlıklı olarak *el-İhtilâf fi'l-lafz ve'r-red 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe, Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs ve Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân* gibi eserlerinde yer vermektedir.¹² Literatürde İbn Kuteybe hakkında farklı disiplinlerde çalışmalar bulunmakla birlikte kelim alanında sadece *İbn Kuteybe'nin kelami görüşleri ve el-İhtilâf fi'l-Lafz adlı eseri*¹³ isimli tez çalışması mevcuttur. Ayrıca onun kader anlayışıyla ilgili müstakil bir çalışma da bulunmamaktadır.

Bu çalışma, İbn Kuteybe'nin eserleri üzerinden, onun kader anlayışını, özellikle Mu'tezile'ye yönelttiği eleştiriler bağlamında incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma, İbn Kuteybe'nin dilsel ve kavramsal analiz yöntemlerini kullanarak kaderin Allah'ın bilgisi, insan fiilleri, hidâyet ve dalâlet ile ilişkisini nasıl ele aldığını ortaya koymaya çalışacaktır. Nitel araştırma yöntemlerinden faydalanılarak, birincil kaynak taraması, tarih araştırması, içerik analizi, sentez ve karşılaştırmalı değerlendirme teknikleri kullanılacaktır. Bu sayede, İbn Kuteybe'nin kader konusundaki duruşu aydınlatılarak, literatüre katkı sunulacaktır.

1. Kader

Kader; sözlükte gücü yetmek, planlamak, bir şeyi ölçülü yapmak, bir şeyin niteliğini ve şeklini belirlemek, değerini bilmek anlamına gelmektedir.¹⁴ Kader; ilâhî iradenin varlıklara belli zamanlarda etki etmesi ve her olayın belirli bir sebebe ve zamana bağlı olmasıdır.¹⁵

Temelde insan merkezli bir problem olan kader konusu, insanın var olduğu her yerde sürekliliğini korumuş ve ilk dönemlerden günümüze kadar insan zihnini meşgul eden en önemli meselelerden biri olmuştur. İlk insanın yeryüzü serüveninin başlangıcına kadar geriye götürülmesi mümkün olan kader, diğer dinlerin tartışma problemi olduğu gibi İslâm toplumlarının da uzlaşmadığı meselelerden biridir. Bu mesele, fiillerin yaratılması, güç-fiil ilişkisi, insanın özgürlüğü, hidâyet ve dalâlet ve Allah'ın bilgisi ve iradesi bağlamında tartışılmıştır.¹⁶ Hz. Peygamber hayattayken kader konusunda itikadî

¹⁰ Hüseyin Varol, "İbnu Kuteybe ve Eserleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1986), 142.

¹¹ Bozkurt, "İbn Kuteybe'nin Te'vîlü Mükilî'l-Kur'ân ile Garîbü'l-Kur'ân Eserlerinin Mukayesesi", 5; M. Bahaüddin Varol, "İbn Kuteybe (v. 276/889) ve Tarihçiliği", *İslâmî İlimler Dergisi* III/2 (2008), 185.

¹² Yukarıda bahsedilen eserlerinin yanı sıra *Delâ'ilü'n-nübüvve, el-Müştebih mine'l-hadîs ve'l-Kur'ân, Garîbü'l-Kur'ân, Garîbü'l-hadîs, Müşkili'l-hadîs, el-Ma'ârif, Edebü'l-kâtib, Uyûnü'l-aḥbâr, Kitâbü'l-eş'riye ve'ḥtilâfî'n-nâs fihâ, Fazlû'l-'Arab ve't-tenbîh 'alâ 'ulûmihâ* isimli eserler de ona nispet edilmektedir. Bk. Ebû'l-Ferec Cemâlüddin 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-'Umem*, thk. Muhammed 'Abdulkâdir 'Atâ - Muştafâ 'Abdulkâdir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1412/1992), 12/276; Ebû'l-Fazl Celâlüddin 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Buḡyatu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luḡaviyyîn ve'n-Nuḥât*, thk. Muhammed Ebû'l-Faḍl İbrahim (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, ts.), 2/63-64; Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Ḥallikân el-İrbilî İbn Ḥallikân, *Vefiyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, thk. İḥsân 'Abbâs (Beyrut: Dâru Şâdir, 1391/1971-1415/1994), 3/42.

¹³ İbrahim Sakarya, *İbn Kuteybe'nin kelami görüşleri ve el-İhtilâf fi'l-Lafz adlı eseri* (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000).

¹⁴ Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), "Kader", 173.

¹⁵ Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Haneff el-Cürcânî, *et-Ta'rifât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983), "kdr", 262.

¹⁶ Cemalettin Erdemci, "İlk Dönem (Hicri 1. Asır) Kader Tartışmaları Gaylan ed-Dımaşkı-Ömer b. Abdülaziz", *Tezkire: Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim* 43-44 (2006), 198; Ahmet Akbulut, "Allah'ın Takdiri-Kulun Tedbiri", *Ankara*

açıdan büyük problemlere rastlanılmamaktadır. Ancak onun vefatından sonra yaşanan siyasi kargaşalar, özellikle insan fiilleri çerçevesinde çeşitli itikadî sorgulamaları beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda insan fiillerinin meydana gelmesi ve kader meselesi, insanın iradesi ve ilahi takdir arasındaki ilişkiyi içeren iki temel yaklaşımı ortaya çıkarmıştır.¹⁷ Bunlardan ilki, fiillerde kulun etkisini reddederek kaderin önceden belirlenmiş bir senaryo olduğunu savunan Cebriyye'dir.¹⁸ Diğeri ise, ilahi bir ön belirlemenin insanın özgürlüğünü ve dolayısıyla ahiret sorumluluğunu riske atacağı varsayımına dayanarak fiillerin yaratıcısının doğrudan kulun kendisi olduğunu savunan Kaderiyye (tefvizci Mu'tezile)'dir.¹⁹ Kaderiyye'nin ilk ortaya çıktığı dönemde iktidarda bulunan Emevîler, yönetime gelişleri ve uygulamalarını Allah'ın takdiri olarak açıklamış, bu düşüncenin arkasına sığınarak insanların bunu bir inanç olarak kabul etmelerini istemiş; böylece halkın siyasetten uzak kalmalarını sağlamaya çalışmışlardır. Emevîlerin bu siyasi cebr düşüncelerine bir tepki olarak ve insanın mükellef olduğu gerçeğinden hareketle, insanın irade özgürlüğüne sahip olduğunu ve kendi özgür iradesiyle yaptığı fiillerin Allah'a değil, insanın kendisine ait olduğunu iddia eden Kaderiyye²⁰; kulların fiillerinin kulun kendisi tarafından yaratıldığını söyleyerek işlerin Allah'ın takdiriyle olduğunu reddetmektedir. Dolayısıyla inkâr ve isyanın Allah'ın takdiriyle olmadığını savunmaktadır.²¹ Birbirine muhalif bu iki düşüncenin dile getirildiği ilk dönemlere baktığımızda kader tartışmalarının tarafları çoğunlukla mütekellimler ile hadisçiler olmuştur. Söz konusu bu grupların kader konusuna getirdikleri çözümlere bakıldığında her iki ekolün de kaderi, insan fiillerine bağlı ele aldıkları görülmektedir.²²

Kader, sadece İslâm'ın değil, insanın problemidir. İnsan unsurunun bulunduğu her toplumda kader meselesi tartışma konusu olmuştur. Bu nedenle kader konusundaki tartışmaları yalnızca İslâm düşünce geleneğiyle sınırlamak mümkün değildir; zira kader, diğer dinlerin de temel meselelerinden biri olmuştur. Nitekim insanın fiillerinde özgür olduğuna dair kader anlayışının, İslâm geleneğine ilk kez Hristiyanlık etkisiyle geçtiğine dair iddialar bulunmaktadır.²³ Bununla ilişkili olarak Irak ehlinde Sûsan adında bir Hristiyan'ın kaderden bahsettiği ve Ma'bed el-Cühenî'nin (ö. 83/702) kadere ilişkin görüşlerini bu şahıstan aldığı, diğer bir kaderî olan Gaylân ed-Dımaşkî'ye (ö. 120/738 civarı) de Ma'bed aracılığıyla geçtiği aktarılmaktadır.²⁴ İbn Kuteybe'nin de Gaylân'ı Kıptî²⁵ olarak nitelemesi kaderî düşüncenin kaynağına dair bu iddiayı güçlendirmektedir.²⁶ Bir yandan kaderî düşüncenin Hristiyanlık ile irtibatlı olmasını

Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 33 (1992), 129.

¹⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 1/43.

¹⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 1/85.

¹⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 1/43-45; Bayram Çınar, "‘Bu Ümmetin Mecusileri Kaderiyedir’ Hadisinin Mu'tezilî Yorumu Bir Eş'arî Apologysı mı?", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2020), 88.

²⁰ Abdulhamit Sinanoğlu, "İslâm'ın ilk Siyasallaştırılma Sürecinde 'Kader' inancı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2002), 262.

²¹ el-Cürcânî, "kdr", 262; Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1414/1993), "kdr", 5/75.

²² Sabri Erdem, "Kader Problemine Farklı Bir Yaklaşım", *İslâmî Araştırmalar* 14/3-4 (2001), 383.

²³ Osman Aydın, "İlk Mu'tezile'nin Özgür İrade Söylemi: Amr b. Ubeyd ve Kader Anlayışı", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Şubat 2002), 128.

²⁴ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Muhtaşaru Târîhi Dimaşk*, thk. Rûhiyye en-Nehâs vd (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1982), 20/240.

²⁵ Mısır'ın Hristiyanlığı benimseyen yerli halka Kıptî denilmektedir. Bk. DİA, "Kıptîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/423-425.

²⁶ Ebü Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*. thk. Servet Ukkâşe (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyye, 1992), 484.

eleştiren İbn Kuteybe diğer yandan kaderin Allah'a ait olması tezini Tevrat'a atıfla delillendirmektedir. O, Allah'ın Hz. Musa'yı Firavun'a göndererek İsrâiloğulları'nın Mukaddes topraklara gelip Allah'ı takdis etme emrine Firavun'un karşı koyacağını ve bunun üzerine Allah'ın onları cezalandıracağı bilgilerine yer vermektedir.²⁷ İbn Kuteybe, bu ifadeleriyle Allah'ın Hz. Musa'yı Firavun ve İsrâiloğulları'na gönderdiği sırada onların bu emre itaatsizlik göstereceklerini ezeli ilmiyle bildiğini; dolayısıyla kader düşüncesinin İslâm öncesi semavî dinlerde de ortak bir inanç unsuru olduğunu vurgulamaktadır.

2. Kader Meselesinde İbn Kuteybe'nin Mu'tezile Eleştirisi

Kader meselesi, İbn Kuteybe'nin itikadî yaklaşımını ortaya koymasının yanı sıra, onun kelim ilmine karşı geliştirdiği eleştirel bakış açısını yansıtmaya bakımından da önemlidir. Ona göre kelimciler, kader konusunu aşırı derecede speküle ederek inancı zedeleyebilecek soyut ve karmaşık tartışmalara kapı aralamışlardır.²⁸ İbn Kuteybe, eserlerinde "Ehl-i kader" şeklinde nitelediği Kaderiyye'ye karşı çıkarken aynı zamanda kelimcilerin kıyas merkezli düşünce tarzlarını da eleştirmektedir. Ona göre kelim ilmiyle meşgul olanlar dini, kıyasın gereklerine taşıyarak hakikatten sapmakta ve böylece helake sürüklenmektedir. Mütakellimlerin kıyas ve nazar ehli olmalarına rağmen düşüncelerinde tutarsızlık ve çelişki barındırdıklarını ifade eden İbn Kuteybe, bu tutarsızlığı âyet ve hadislerdeki ifadelerin hem cibrî hem de kaderî düşüncüyü desteklediğini söyleyen Ubeydullâh b. Hasen²⁹ örneğiyle somutlaştırmaktadır.³⁰ İbn Kuteybe kader düşüncesini karşıt görüşü paylaşanların delilleri üzerine inşa etmektedir. Nitekim onun, *el-İhtilâf* adlı eserinde konuyu kaderi nefyedenlere bir reddiye başlığıyla ele alması, kaderi kendi zihnini meşgul eden bir problem olarak görmemesinden kaynaklanmaktadır. İbn Kuteybe, ilahi sır³¹ olarak kabul ettiği kaderin insanlar tarafından tam olarak anlaşılamayacağını ve bu nedenle kaderi kendi anlayışlarına indirgeyerek kıyas yapmalarının yanlış olduğunu savunur.³² Bu eleştirisi, kader kavramının daha çok iman ve teslimiyet çerçevesinde ele alınması gerektiğini gösterir. Dolayısıyla o, kaderin tartışmaya ve kıyasa açık bir konu olmadığını, bu sebeple Allah'ın bilgisine ve iradesine tam bir teslimiyet içinde olunması gerektiğine işaret eder. İbn Kuteybe'nin kader konusunda dikkat çektiği hususlardan biri, Kaderiyye adıyla anılan grubun bu nispetle anılmasının isabetli olup olmadığıdır. Nitekim Hz. Peygamber'e nispet edilen bir rivayette, Kaderiyye fırkası ümmetin Mecusileri olarak tanımlanmıştır.³³ Bu ifade, sonraki dönemlerde farklı mezhepler arasında karşılıklı ithamların temel dayanaklarından biri hâline gelmiş; taraflar, kendi görüşlerini meşrulaştırmak ve muhaliflerini mahkûm etmek amacıyla birbirlerini Kaderiyye olmakla

²⁷ *Kitab-ı Mukaddes* (Erişim 20 Ağustos 2024), M. Çık.7:2-5, 10:1; İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*, 81.

²⁸ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-lafz ve'r-red 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*, thk. Ömer b. Mahmûd Ebû Amr (Amman: Dâru'r-Râye, 1991), 18.

²⁹ Ubeydullah b. el-Hasen b. el-Husayn b. Ebî'l-Hurr el-Anberî, 100 veya 106 yılında Basra'da doğmuştur. Basra'da kadılık yapan Mu'tezile'ye nispet edilen bir âlimdir. Bk.Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abdurrahmân b. Yûsuf el-Kelbî Cemâluddin el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fi 'Esmâi'r-Ricâl*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1400/1980), 19/23-26; İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*, 95-96.

³⁰ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*, 95-96.

³¹ Ebü'l-Hasen Ali b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî İbn Battâl, *Şerhu'l-Câmi 'i's-Sahîh*, thk. Ebû Temîm Yasir b. İbrahim (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1424/2003), 7/62.

³² İbn Kuteybe, *el-İhtilâf*, 22.

³³ Suleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Muḥammed Muḥyiddin 'Abdulḥamîd (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Aşriyye, ts.), 4/222.

suçlamışlardır.³⁴ Bu bağlamda İbn Kuteybe, kaderi kabul etmeyenlerin kaderi inkâr etmelerine rağmen savundukları düşüncelerinin aleyhine olacak bir nispetle *Kaderiyye* olarak isimlendirilmelerine itiraz ettiklerini zikretmektedir.³⁵ Nitekim Mu'tezile de hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna inananların *Kaderiyye* olarak isimlendirilmesi gerekçesiyle bu isimlendirmenin kendilerine verilmesini reddetmekte³⁶ ve bilhassa Kādî Abdülcebbar *Kaderiyye* isminin ümmetten kime verilmesi gerektiğini müstakil bir başlık altında detaylı olarak ele almaktadır.³⁷ Kādî Abdülcebbar, hadiste geçen “Kaderiyye” teriminin Mu'tezile'yi değil, bilakis cebrî görüşü benimseyenleri işaret ettiğini savunmuştur. Zira Kaderiyye, kaderi inkâr edenlere, muhalifleri tarafından tersten verilen bir isimlendirme olarak bilinmektedir. Bu bağlamda, Kādî Abdülcebbar'ın yaklaşımı, terimin tarihsel ve doktrinel kullanımına dair önemli bir tartışmayı yansıtmaktadır.³⁸ Ancak İbn Kuteybe, onların kaderi Allah'a değil de kula nispet etmelerinden dolayı bu nispetle isimlendirilmelerinin hakikate daha uygun olacağını ileri sürmektedir.³⁹

Ehl-i kader ile Mu'tezile'yi kasteden İbn Kuteybe, Mu'tezile'nin kader anlayışını onların aslah⁴⁰ teorisine dayandırmaktadır.⁴¹ Onun Mu'tezile'nin aslah düşüncesine ilişkin bu temellendirmesi aslah meselesinin teşekkül dönemine yakın tarihte yaşamış olmasıyla irtibatlandırılabilir. Nitekim kavramsal açıdan aslah düşüncesine ilk olarak Mu'tezile âlimlerinden en-Nazzâm ve Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ın görüşlerinde rastlanmaktadır.⁴² İbn Kuteybe her ne kadar aslah fikrini Mu'tezile'nin kader anlayışıyla irtibatlandırır da Mu'tezile aslahı adalet ilkesi içerisinde ele almış⁴³, kader ile ilişkili kullanmamıştır. Çünkü Mu'tezile'nin düşünce sisteminde önemli bir yeri olan aslah teorisine göre Allah'ın kullarına karşı bazı yükümlülükleri vardır. Bu yükümlülükler, Allah'ın insanlara teklifte bulunmasıyla ortaya çıkar. Dolayısıyla aslah, kula teklifle temkin, lütuf, hak edene hak ettiği sevap, elem fiillerine karşılık da ivazın Allah'a vacip olmasını ifade etmektedir.⁴⁴ Mu'tezile aslah teorisini ilâhî adaletin vazgeçilmez bir unsuru olarak ele almaktadır. Bu teorinin temellendirilmesinde Allah'ın bütün kötü fiillerden tenzih edilmesi düşüncesinin etkili olduğu görülmektedir. Onlara göre Allah'ın kullarına yönelik bazı fiilleri yerine getirmesi hikmet bakımından zorunlu olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla Allah'ın kullarına lütufla muamele etmesi, haklarında en iyi olanı (aslah) yaratması, çektikleri sıkıntılara karşılık ahirette ödüllendirmesi, itaat edenlere sevap vermesi, günah işleyenleri cezalandırması Allah için vâciptir. Onlar, Allah'ın söz konusu bu durumlara

³⁴ Çınar, “‘Bu Ümmetin Mecusileri Kaderiyedir’ Hadisinin Mu'tezilî Yorumu Bir Eş'arî Apology mi?”, 87.

³⁵ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dineverî İbn Kuteybe, *Ğarîbû'l-ğadîs*, thk. 'Abdullâh el-Cebbârî (Bağdat: Maṭba'atu'l-Ânî, 1397/1977), 1/255; Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Müslim ed-Dineverî İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkilî'l-Kur'ân*, thk. İbrâhîm Şemsuddîn (Beyrut: y.y., ts.), 85.

³⁶ Zühdi Cârullah, *el-Mu'tezile* (Beyrut: Ehliyet'ü li'n-Neşri ve't-Tûzî, 1974), 7.

³⁷ Ebü'l-Hasen b. Ahmed b. Abdülcebbar el-Hemedânî Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûlî'l-ğamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü'l-Vehb, 1417/1996), 772.

³⁸ Abdullah Namî, “‘Kaderiyye Bu Ümmetin Mecûsileridir’ Hadisin Me'tezile'ye İsnâdî Bir Eş'arî-Mâtürîdî Savunusundan İbarettir midir?”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 6/2 (2023), 494.

³⁹ İbn Kuteybe, *Ğarîbû'l-ğadîs*, 1/255; İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkilî'l-Kur'ân*, 85.

⁴⁰ Aslah; kişi için iyi, yararlı, mutluluk verme anlamındaki salâh kavramından türemiştir. Kullar hakkında en yararlı, en uygun ve en iyi olan şey demektir. Mu'tezile'nin Allah'ın adaletiyle ilişkilendirdiği terimlerden biri olan aslah Allah'ın kulları için faydasız veya zararlı olan şeyleri yaratmaması ilkesine dayanmaktadır. Bk. Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), “Aslah”, 30.

⁴¹ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf*, 22.

⁴² Ebü'l-Hasen 'Alî b. İsmâ'îl el-Eş'arî, *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Muşallîn* (Wiesbaden: y.y., 1400/1980), 249, 576.

⁴³ Detaylı bilgi için bk. Fatma Bayraktar Karahan, “Kelâm İlminde Maslahata Salâh/Aslah Teorisi Bağlamında Bir Bakış”, *İslâmî İlimlerde Maslahat*, ed. Ayten Erol (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017), 215-242.

⁴⁴ Ebü'l-Hasen b. Ahmed b. Abdülcebbar el-Hemedânî Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî fi evvâbi'l-tevhîd ve'l-'adl*, thk. Mustafâ es-Sekkâ (Kahire: Dâru'l-Misriyye, 1385/1965), 14/53.

aykırı hareket etmesinin ilâhî adaletle bağdaşmayacağını düşünmüşlerdir.⁴⁵ Aynı zamanda Mu'tezile'ye göre adalet ilkesi gereği insan, kendi fiillerini gerçekleştirme konusunda hür ve bu hürriyeti sebebiyle işlediği fiillerden de sorumludur. Şayet insan bir fiili işlemeye mecbur edilmiş, fiilleri önceden belirlenmiş veya kul kendi fiilini yapma gücüne malik değilse sorumlu tutulması, mükâfat ve ceza ile karşılık bulması Allah'ın adaletine aykırı olacaktır. Bu ancak zulüm olur.⁴⁶

İbn Kuteybe Mu'tezile'nin aslahı, adalet diye isimlendirerek onu Allah'a vacip kıldıklarını ve beş asıldan biri haline getirdiklerini söylemektedir.⁴⁷ İbn Kuteybe onların ileri sürdükleri bu kıyasla Allah ile kul arasında hakem oluşturduklarını, kulun fiillerinin faili olduğunu söylediklerini, kulları Allah'ın dilemediği şeyi yapan ve istemediği şeye güç yetiren konumuna getirdiklerini ifade eder. O aynı zamanda, Ehl-i kader'i "Allah'ın dilediği oldu, dilemediği olmadı" şeklindeki icmâyî⁴⁸ duymamış gibi hareket etmekle yani bir nevi cehaletle suçlamaktadır. Mu'tezile ise İbn Kuteybe'nin sözünü ettiği icmâyâ vakıf olmamaktan değil; Allah'ın dilemesine dair yorumun, insanın özgür iradesi ve sınanma ilkesini zedeleyeceği gerekçesiyle bu görüşe karşı çıkmaktadır.⁴⁹ Ayrıca İbn Kuteybe Ehl-i kader'in, kendi görüşlerini savunmak için kul kendi fiiline hâkim değilse nasıl olur da (Allah) saptırır, azap eder, diler, hoşlanmaz, engeller ve sorumluluk yükler? Bunu yapan (fail), en büyük zulmü işlemekten geri mi kalmıştır? şeklinde itirazda bulunduklarını dile getirmektedir.⁵⁰ Mu'tezile'nin adalet ilkesi bağlamında kulu fiillerinde hür kılması ve önceden belirlenmiş bir kader anlayışını ilâhî adaletle uygun bulmaması, İbn Kuteybe'nin aslah düşüncesini kaderle ilişkilendirmesine neden olmuştur.

İbn Kuteybe, kulun fiilinde yetkin olduğunu ileri süren Ehl-i kader'in görüşüne, bunun yaratmada iki ayrı güç varsayımına yol açacağı gerekçesiyle karşı çıkmaktadır. Ona göre; Kaderîler Allah'ın dışındaki bir faile güç vererek iki hükmün ihtilafı⁵¹ durumunda neyin gerekli olduğunu unuttular.⁵² Zira bir kısma malik olan bütüne malik olan gibi değildir. Nitekim İbn Kuteybe yaratmanın tamamıyla; öldüren, diriltten, fakirleştiren, zenginleştiren, hastalandıran, iyileştiren, dilediğini nimetler veren, dilediğini risalet için seçen, dilediğini muvaffakiyetle destekleyen, dilediğinin kalbini nurla dolduran, dilediğini günahlardan koruyan, onun önünden ve arkasından gözetleyen melekler kılan Allah'a ait olduğunu vurgulamaktadır.⁵³

İbn Kuteybe Ehl-i kader'i, âyetlerin zâhirî anlamını kendi düşüncelerine uydurmak için zorlama yorumlar yapmakla ve bunu başaramadıklarında ise meseleyi anlaşılmaz hale getirerek hileye başvurmakla eleştirmektedir. Bu bağlamda o, "O, dilediğini saptırır... O,

⁴⁵ Murat Akın, "Mu'tezile'nin Aslah Teorisinde Farklılaşması", *Turkish Studies* 11/7 (2016), 36.

⁴⁶ Karahan, "Kelâm İlminde Maslahata Salâh/Aslah Teorisi Bağlamında Bir Bakış", 239.

⁴⁷ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf*, 22.

⁴⁸ İbn Kuteybe'nin kast ettiği icmâ için Bk. Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, 4/319; Ebû 'Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb el-Horâsânî en-Nesâ'î, *es-Sünenü'l-Kubrâ*, thk. Hasan 'Abdulmun'im (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421/2001), 9/10; Eş'arî, *Maqâlatu'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Muşallîn*, 95.

⁴⁹ Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-Zemaḥşerî, *el-Keşşâf 'an Ḥakâiki Ğavâmiḍi't-Tenzil* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407/1977), 2/604, 3/510.

⁵⁰ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf*, 22.

⁵¹ Muhakkik'e göre iki hükümden kastın gaibin şahide veya mahlûkun yaratana kıyasıdır. Bu tür kıyaslar zulmün en kötüsü ve açıkça küfürdür, zira Allah'ın benzeri yoktur. Bu düşünce insanları Allah'a yaklaştırmaya iddiasıyla araçlar edinmeye iter ki bu da nihayetinde bu araçları rab edinmektir. (Bu bilgi, eserin muhakkiki Ömer b. Maḥmûd Ebû Amr tarafından üçüncü dipnotta zikredilmiştir). Bk. İbn Kuteybe, *el-İhtilâf*, 22.

⁵² İbn Kuteybe, *el-İhtilâf*, 22.

⁵³ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf*, 23.

*dilediğini doğru yola iletir*⁵⁴ âyetinde doğrudan Allah'a nispet edilen, hidâyet ve dalâletin, Ehl-i kader tarafından insanların sorumluluğu bağlamında yorumlanmasını eleştirmektedir. Ona göre eğer Allah, sapmayı kulun özgür fiili olarak kastetseydi; aynı şekilde zulüm, fık ve ihanet gibi fiillerin de doğrudan insanlara nispet edilmesi gerekirdi. Dolayısıyla İbn Kuteybe'ye göre söz konusu yorum, âyetin zâhir anlamı ve ilâhî iradeyle çelişmektedir.⁵⁵ Aynı zamanda İbn Kuteybe "onu nisbet ettik" anlamında bir kullanım olmadığını şayet böyle bir anlam kastedilmek istenirse *فَقُلْتُ/fe'altü* denilmesi gerektiğini söyler.⁵⁶

İbn Kuteybe Mu'tezile'yi kaderi inkârla itham etse de kendisiyle aynı dönemlerde yaşamış olan Mu'tezilî Ebû Ali el-Cübbâi (ö. 303/916) kader ve kazayı inkâr edenlerin bilgisiz ve kâfir olduğunu belirtir.⁵⁷ Ebû Ali el-Cübbâi'nin bu ifadeleri, İbn Kuteybe'nin Mu'tezile'ye yönelik eleştirilerini net bir şekilde yorumlamak açısından önemlidir. Zira bu konudaki problem, Mu'tezile'nin kader ve kazayı inkârından ziyade iki düşünürün bu kavramları nasıl yorumladıkları ile ilgilidir.

Konuları dil ve düşünce bağlamında ele alan İbn Kuteybe kader problemini de bu açılardan değerlendirmektedir. O, Ehl-i kader'in "Allah'ın izni olmadıkça, hiçbir kimse iman edemez"⁵⁸ âyetini, metinde geçmeyen "Allah'ın ilmi" ifadesiyle yorumlamalarına itiraz eder. Ona göre *لَإِنْ/izn* kavramı, Arap dilinde işitmeye ve duyuruya karşılık gelmekle birlikte; "Onun dışarı çıkmasına izin verdim" ifadesinde olduğu gibi, dileme ve serbest bırakma anlamına da gelir; bu da Allah'ın meşîeti ile kulun iradî özgürlüğü arasındaki ilişkiyi ifade eder. Dolayısıyla iznin, ilim anlamında kullanılması, kelimenin doğal anlamının sınırlarını aşmaktadır. Ona göre bu anlamlar, dilbilimsel açıdan açıktır ve Ehl-i kader'in bu te'villeri nazârî ve lügavî yönden doğru değildir.⁵⁹ Görüldüğü üzere İbn Kuteybe, lafzî anlamın sınırlarını göz ardı eden yorumlara karşı çıkarak, kelimenin aslî anlamının ve bağlamsal bütünlüğünün korunması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu açıdan onun Ehl-i kader'e yönelttiği söz konusu eleştirilerin tutarlı olduğu söylenebilir. Zira onlar, *لَإِنْ/izn* kavramına ilim manasını verirken⁶⁰, diğer taraftan aynı kavrama İbn Kuteybe'nin söylediği şekilde "duyuru" anlamı vermişlerdir.⁶¹

İbn Kuteybe'ye göre, nazârî açıdan hiç kimse Allah'ın yeryüzünde gerçekleşen olayları bilmediğini iddia etmez; aksine herkes, insanların iman etme sürecinin Allah'ın bilgisi dâhilinde gerçekleştiğini kabul eder. Aslında insanların izin konusunda ihtilaf ettiği şeyin dileme (meşîet) ve hürriyet (ıtlak) ile ilişkili olduğunu vurgular. Ancak o, kaderi ispat edenlerin Allah'ın bütün insanların iman etmesini dilemediğini, şayet dileyseydi hepsinin iman edeceğini, zira Allah dilediği veya özgür bıraktığı takdirde bir kimsenin iman etmemesinin mümkün olmadığını söylediklerini ifade eder.⁶² İbn Kuteybe'ye göre Ehl-i kader ise, Allah'ın bütün insanlar için imanı dilediği ve iman konusunda onları özgür bıraktığını kabul etmektedir. Böylece onlara göre insan dilerse iman etmesi

⁵⁴ *Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim* (Erişim 20 Nisan 2024), en-Nahl 16/93.

⁵⁵ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf*, 24-25.

⁵⁶ Ebû Muhammed ' Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dineverî İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, thk. İbrâhîm Şemsuddîn (Beyrut: y.y., ts.), 80.

⁵⁷ Ebû Ali Muhammed b. Abdilvehhâb b. Sellâm el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makâlât*, thk. Özkan Şimşek vd. (Amman: Mektebetü'l-Ganim, 2023), 94.

⁵⁸ Yûnus 10/100.

⁵⁹ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf*, 25-26.

⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 2/373.

⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 2/244; Ebu Ali Muhammed b. Abdülvehhab b. Sellam Cübbâi, *Tefsîru Ebi Ali el-Cübbâi*, thk. Hıdır Muhammed Nebha (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2007), 275.

⁶² İbn Kuteybe, *el-İhtilâf*, 25.

mümkündür.⁶³ Buna karşın İbn Kuteybe Ehl-i kader'in yorumunun aksine söz konusu âyetin öncesinin Ehl-i İsbât'ın⁶⁴ görüşünü desteklediğini iddia etmektedir. Çünkü Hz. Peygamber Kureş'in iman etmesini arzu ediyordu. Bunun üzerine Allah "Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi elbette topyekûn iman ederlerdi. Böyle iken sen mi mü'min olsunlar diye, insanları zorlayacaksın?"⁶⁵ âyetini indirdi. Akabindeki "Allah'ın izni olmadıkça, hiçbir kimse iman edemez"⁶⁶ âyetinin de bu hususu teyit ettiğini ifade eden İbn Kuteybe, Allah'ın kulun dilemesini ve özgür olmasını dilediğini belirtir.⁶⁷

İbn Kuteybe'ye göre sözün başlangıcı sonuna delildir. Bu bağlamda ona göre "dileseydim sana gelirdim" diyen birinin gelmeyi dilemediği, "dileseydim hac yapardım" diyen birinin hac yapmayı dilemediği ve "dileseydim evlenirdim" diyen birinin evlenmeyi dilemediği anlamı üzerinde insanlar icmâ edip ihtilaf etmemişlerdir. Dolayısıyla "Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi elbette topyekûn iman ederlerdi"⁶⁸ yani Allah bunun böyle olmasını dilememiş demektir. Nitekim "Allah dileseydi bütün insanları hidâyete erdirdi?"⁶⁹ ve "Eğer dileseydik herkese hidâyetini verirdik"⁷⁰ âyetleri de aynı anlamı ifade etmektedir. Şayet Allah dileseydi onlar zorla iman ederlerdi ancak Allah onları buna zorlamayı dilemedi diyen birine onun o hal üzerine olmasını dilemedi, dilediği hangi şekilde olursa olsun Allah onu o şekilde yaratmıştır denilir.⁷¹

İbn Kuteybe yine nazârî açıdan Ehl-i kader'in Allah'ın kulları için bütün durumlarda aslah/en iyi olanı yaptığı görüşüne; iki durumdan hangisinin kulları için aslah olacağı sorusuyla itiraz eder. O, Allah'ın kulları için en iyi olanı yapmakla yükümlü olup olmadığı problemine Allah kullarını inanç konusunda bir tercihe zorlayacaksa, bu durumda onların iman etmeleri mi daha iyi olacaktır, yoksa serbest bırakılıp kendi iradelerine göre inkâr etmeleri mi? sorularıyla dikkat çekmektedir.⁷² İbn Kuteybe, her ne kadar bu soruları sorsa da kendisi de bu probleme açık ve net bir cevap sunmamıştır.

3. İbn Kuteybe'nin Mu'tezile'ye Karşı Kendi Kader Anlayışına İlişkin Delilleri

İbn Kuteybe kadere ilişkin düşüncelerini âyet, hadis ve edebî deliller ışığında ortaya koymaktadır. O, bu düşüncelerini ortaya koyarken bir yandan Ehl-i kader'in görüşlerini nefyetmeye çalışmakta diğer yandan Ehl-i hadîs'in kader konusundaki görüşlerini savunup ihtilafları gidermeye gayret sarf etmektedir.

3.1. Âyet ve Hadislerde Kader

Son semavî dinin iman esaslarını belirleyen Kur'an, nüzulünden itibaren muhataplarının düşüncelerine yön veren en güçlü delildir. Kader probleminin daha iyi çözümlenebilmesi

⁶³ Kâdî Abdülcebbar'a göre; Allah kullarının tercih yoluyla iman etmelerini istemektedir. Zira Allah, "Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi elbette topyekûn iman ederlerdi." âyetiyle kullarının iman etmelerinde zorlayıcı niolmadığını zikretmektedir. Eğer kulların zorla iman etmelerini isteseydi, kulların hepsi iman ederdi. Dolayısıyla ilcâen isteme ve ihtiyâren isteme birbirinden farklıdır. Bk. Yûnus 10/99; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, 6-2/317.

⁶⁴ Ehl-i İsbât, ilâhî sıfatların varlığını kabul eden ve bu sıfatları doğrudan Allah'ın zâtına isnat eden kelâm âlimlerini tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i İsbât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/515; Eş'arî, *Maqâlatu'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Muşallîn*, 514.

⁶⁵ Yûnus 10/99.

⁶⁶ Yûnus 10/100.

⁶⁷ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf*, 25.

⁶⁸ Yûnus 10/99.

⁶⁹ er-Ra'd 13/31.

⁷⁰ es-Secde 32/13.

⁷¹ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf*, 25-26.

⁷² İbn Kuteybe, *el-İhtilâf*, 26.

için, konuyla irtibatlandırılan âyetlerin bağlamlarının dikkate alınarak okunması gerekir. Okuma ve anlamaya dayalı bu yöntem, âyetlerle delillendirilen konuların daha sistematik bir şekilde anlaşılmasına olanak verir.⁷³ Ancak düşünce ekolleri kendi inançlarını temellendirme amacıyla âyetleri yorumlama çabasına girmiştir. Bu çabalar neticesinde inancının sarsılma kaygısını taşıyan gruplar sükût etmeyi tercih ederken⁷⁴; ilahî hitabın anlaşılmasının bir zorunluluk olduğunu kabul edenler akli yorumlara yönelmişlerdir. İbn Kuteybe'nin bu iki yaklaşım arasında orta bir konumda olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü o, âyetleri yorumlamaktan tamamen uzak durmamış ancak Ehl-i kader kadar da akli yorumlarda bulunmamıştır. Ona göre; Ehl-i kader “Allah her kimi doğruya erdirmek isterse onun göğsünü İslâm’a açar. Kimi de saptırmak isterse, onun da göğsünü göğe çıkıyormuşçasına daraltır, sıkar”⁷⁵ âyetinden hareketle hidâyet ve dalâleti kula atfetmektedir. İbn Kuteybe, onların bu düşüncelerle hidâyet ve idlâl konusunda iradeyi Allah’a değil kula ait kılarak en şaşkın sözü ve en çirkin hatayı işlediklerini ifade etmektedir. Hâlbuki ona göre, iradenin kula ait olması için âyetinde Allah lafzının nasp/fethalı olması gerekirdi. Oysa o, âyetinde Allah isminin merfu/ötreli okunması konusunda icmâ⁷⁶ olduğunu söylemektedir.⁷⁷ Aslında o, bununla Ehl-i kader’in iradeyi tamamen kula atfetmesinin dilsel ve anlamsal yönden yanlışlığını ortaya koymaya çalışmaktadır.

İbn Kuteybe yine Ehl-i kader’in “Bu sırf senin bir imtihanındır. Onunla dilediğin kimseyi saptırırsın, dilediğini de doğruya iletirsin”⁷⁸ âyetindeki fitne/imtihan kavramını kişinin kendi seçimi/ihtiyar olarak yorumladıklarını ifade eder. Onların bu yorumuna göre âyetinde geçen dilediğinden kasıt fâsıkların sapması, müminlerin de doğruya iletilmesidir. Onlar bu savlarına da “Onunla ancak fâsıkları saptırır”⁷⁹ âyetini delil göstermişlerdir. Oysa İbn Kuteybe’ye göre buradaki fâsıklardan kasıt kâfirlerdir. Çünkü âyetin başında “Küfre saplananlar ise, “Allah örnek olarak bununla neyi kastetmiştir?” derler”⁸⁰ buyurulmaktadır. O, âyetin bütününden hareketle; Allah’ın dalâlette olanı nasıl saptıracağını, hidâyetinde olanı nasıl hidâyet edeceğini sorgulamaktadır. Buna karşı İbn Kuteybe, onların Allah’ın kâfir için dalâleti mümin için de hidâyeti dilediğini söylemeleri durumunda yanlış olacaklarını zikreder. İbn Kuteybe’ye göre âyetin manası bu topluluğun denenmesi (fitne) gümüş ve mücevherden oluşan buzağının böğüren bir bedene dönüşmesiydi. Bu nedenle onlar İslâm’dan dönüp buzağıya taptılar. İsrâiloğulları Hz. Musa ile beraberken kâfir olmamıştı. Şayet İsrâiloğulları Hz. Musa’nın yanında kâfir olsaydı Hz. Musa ne öfkelenir ne de levhaları atardı. Burada dalâlette olanlar Müslümanlardı.⁸¹ Dolayısıyla İbn Kuteybe *Onunla ancak fâsıkları saptırır* âyetinin Yahudilerden bir kavim hakkında

⁷³ Şaban Ali Düzgün, “Kader’i Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı”, *Kader* 11/2 (2013), 1.

⁷⁴ Detaylı bilgi bk. Bayram Çınar, “Ashâbu’l-Hadis’in Tenzih Anlayışı Olarak Bilâ Keyf”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/17 (2022), 37-62.

⁷⁵ el-En’âm 6/125.

⁷⁶ Söz konusu âyetteki Allah lafzı farklı ekollerin tefsirlerinde de merfu/ötreli olarak yer almaktadır. Bu durum İbn Kuteybe’nin bahsettiği icmâyî desteklemektedir. Bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî, *Te’vîlâtü Ehlî’s-Sunne*, thk. Meccî Bâsellûm (Beyrut: Dâru’l-Kutubîl-İlmiyye, 1426/2005), 4/253; Ebû ‘Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâit-Turâsîl-‘Arabî, 1420), 13/137; Ebû’l-Hasen b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muhtâf fi’l-tefsîr*, thk. Hıdır Muhammed Nebha (Beyrut: Darü’l-Kütübîl-İlmiyye, ts), 177; Ebû Ca’fer Muhammed b. el-Hasen b. Ali Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Habib Kasîr (Kum: Müessesetü Âli’l-beyt li İhyâit-Türâs, 1431), 4/263; Zemaşşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Çavâmiidi’l-Tenzîl*, 2/63.

⁷⁷ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf*, 26-27.

⁷⁸ el-A’râf 7/155.

⁷⁹ el-Bakara 2/26.

⁸⁰ el-Bakara 2/26.

⁸¹ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf*, 28.

indiğini söylemektedir. İbn Kuteybe'nin yapmış olduğu bu açıklama söz konusu âyetin kader konusuna örnek verilemeyeceğini zira âyetin bağlamının insanın seçimi ile ilgili değil Yahudilerin durumundan haber verdiğini ifade etmek içindir.

İbn Kuteybe Ehl-i kader'den bazı kimselerin bir kısım harfleri başka harflerle değiştirmeye çalıştıklarını ileri sürmektedir. Bu sava göre onlar “Azabım var ya, dilediğim kimseyi ona uğrattırım”⁸² âyetindeki أَشَاءُ/eşâu kelimesini noktasız ve nasp haliyle اَسَاء/esâe olarak okumuşlardır. Yine ona göre Kur'an'da مَخْلَصِينَ/muħleşin⁸³ olarak geçen ismi mefulleri ismi fail olarak لَئِلْ/lâm'ı kesra ile okumuşlardır. İbn Kuteybe'ye göre bazı kurra, âyette مَخْلَصِينَ/muħleşin ifadesi olmamasına rağmen bu şekilde okuyarak ihlâsı Allah'a değil kendilerine özgü kılmışlardır. Hâlbuki İbn Kuteybe'ye göre “Şüphesiz biz onları, âhiret yurdunu düşünme özelliği ile (temizleyip) ihlâslı kimseler kıldık”⁸⁴ âyetinde ihlâsın Allah'a has olduğu bildirilmektedir. Dolayısıyla ihlâsın kullara verilmesi mümkün değildir. Yine İbn Kuteybe'ye göre onlardan bir kısmı da اِئْتُوا لِيُزَادُوا/liezdâdû ismen lafzını اِئْتُوا لِيُزَادُوا اِيْمَانًا/liezdâdû imânen olarak okudular. Aynı zamanda kalıcı olması ve insanları istedikleri bu anlama yönlendirmesi için bazı Mushaflara kasten eklediler. O, âyetin devamında “Onlar için alçaltıcı bir azap vardır”⁸⁵ ifade edilmesine rağmen onların böyle bir yorumda bulunmalarının doğru olmadığını zikreder.⁸⁶ İbn Kuteybe'nin Ehl-i kader'e nispet ettiği bu kıraatlere dair iddialar, söz konusu mezhebin temel kaynaklarında ya bulunmamakta⁸⁷; ya da bu kıraatler, İbn Kuteybe'nin bildirdiği şekliyle yer almaktadır.⁸⁸ Dolayısıyla onun dile getirdiği hususlar Ehl-i kader'in eserlerinde açık biçimde yer almamakla birlikte, dönemin ilmî çevrelerinde bu tür okuyuşlara bizzat tanıklık etmiş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

İbn Kuteybe, Hz. Peygamber'e hitaben gelen “Şüphesiz sen sevdiğin kimseyi doğru yola iletmezsin. Fakat Allah, dilediği kimseyi doğru yola erdirtir”⁸⁹ âyetinin “sen sevdiğini هَادِي/Hâdî olarak isimlendiremezsin, fakat Allah dilediğini هَادِي/Hâdî olarak isimlendirir” anlamında yorumlanmasının da caiz olmadığını ifade eder.⁹⁰ Yine İbn Kuteybe, “Fakat O, dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir”⁹¹ ve “Firavun halkını saptırdı, onlara doğru yolu göstermedi”⁹² âyetlerinden yola çıkarak Firavun'un kavmini ذَالِّين/dâllîn olarak isimlendirmesi ya da مَهْتَدِينَ/mühtedîn diye isimlendirilmemesinin caiz olmadığını dile getirir.⁹³ İbn Kuteybe, bu ifadeleriyle Allah'ın mutlak iradesine ve hükümlerine vurgu yapmaktadır. O, insanların hidâyet ve dalâlet konusunda kesin ve nihai yargılarda bulunmaktan kaçınması gerektiğini savunur. Özellikle Allah'a ait olan “Hâdî” sıfatının insanlar için mutlak anlamda kullanılamayacağını ve bir topluluğun nihai akıbeti hakkında kesin hüküm vermenin doğru olmadığını Kur'an âyetleriyle temellendirir. Bu yorum, tevhiid inancının bir gereği olarak Allah'ın ilâhî sıfatlarının ve kudretinin mutlaklığını koruma çabası olarak değerlendirilebilir.

İbn Kuteybe'nin kader konusunu örneklendirdiği âyetler temelde insanın özgür olup olmadığı meselesinden ziyade Allah'ın mutlak kudret ve iradesini vurgulamaktadır.

⁸² el-A'râf 7/156.

⁸³ el-Hicr 15/40; el-Saffât 37/40,74,128,160,169; Sâd 38/83.

⁸⁴ Sâd 38/46.

⁸⁵ Âl-i İmrân 3/178.

⁸⁶ İbn Kuteybe, el-İhtilâf, 29.

⁸⁷ Bk. Kâdî Abdülcebbar, el-Muħiṭ fi't-tefsîr.

⁸⁸ Cübbâi, Tefsîru Ebi Ali el-Cübbâi, 257; Zemaḥşerî, el-Keşşâf 'an Ḥaḳâiki Ğavâmiidi't-Tenzîl, 2/163.

⁸⁹ el-Kasas 28/56.

⁹⁰ İbn Kuteybe, Te'vîlü muħteḷifi'l-ḥadis, 78.

⁹¹ en-Nahl 16/93.

⁹² Tâhâ 20/79.

⁹³ İbn Kuteybe, Te'vîlü muħteḷifi'l-ḥadis, 78.

Aksi takdirde insan özgürlüğünü ifade eden âyetlerle⁹⁴ çelişki ortaya çıkacaktır.⁹⁵ İbn Kuteybe'nin kader konusunu ağırlıklı olarak Allah'ın bilgisi, insan fiilleri, hidâyet ve dalâlet çerçevesinde sunduğunu söyleyebiliriz. Onun kadere ilişkin görüşlerinde güç-fiil ilişkisi, ilahî hikmet, Allah'ın yasaları ve ölçüye yönelik belirgin bir vurgu bulunmamaktadır. Ayrıca o Kur'an'da takdir ve kader kelimelerinin geçtiği âyetlere de yer vermemiştir.⁹⁶

İnsanın fiillerinin tespit ve tayinine ilişkin tartışmalar fırkalar tarafından Kur'an ekseninde yürütülmekle birlikte müteşabih âyetlerin tam olarak anlaşılması⁹⁷ problemin çözüm mecrasını İslâmî delillerin ikinci kaynağı olan Hz. Peygamberin söz ve fiillerine yöneltilmesine sebebiyet vermiştir.

İbn Kuteybe Ehl-i kader'in hidâyet ve dalâlet konusundaki görüşlerini eleştirirken, Nazzâm'ın İbn Mes'ûd'u yalancılıkla itham etmesine karşılık olarak, her bireyin doğmadan saîd ve şakî olarak belirlendiğini bildiren hadisi⁹⁸ delil getirerek onun görüşünü geçersiz kılmaya çalışır. Nitekim İbn Mes'ûd'un söz konusu hadis hakkında "Bu konuda ben kendi görüşümü söylüyorum. Düşüncem hatalı ise benden, doğru ise Allah'tandır" sözü üzerine Nazzâm bu ifadenin zan ve şüphe ile hüküm vermek olduğunu belirtmektedir. Nazzâm'a göre zan ile şahitlik haramsa, zan ile hüküm vermek daha büyük bir haramdır. Ona göre, İbn Mes'ûd aklını fetva ile meşgul etmek yerine, insanların neden saîd ve şakî olduğu konusunda düşünseydi; Allah'a karşı çirkin bir şey söylememiş ve bu kadar büyük bir hata yapmamış olurdu.⁹⁹ İbn Kuteybe, Nazzâm'ın bu ithamına; Hz. Peygamber'in "Saadetin iman eden ve takva sahibi olanlara, yoldan çıkmanın da dini yalanlayan ve dini inkâr edenlere Allah'ın ezeli ilminde önceden takdir edilmiş, kalemin mürekkebi kurumuş ve Kur'an'ın tahkiki ve peygamberlerin tasdiğiyle kader tamamlanmıştır"¹⁰⁰ rivayetiyle itirazda bulunur.¹⁰¹ Böylece o, her insanın Allah'ın ezeli ilmi doğrultusunda kaderinin takdir edildiğini savunur. Hâlbuki kalemle ilgili bu rivayetlerin, Allah'ın yüce kudretine ve her şeyi kuşatan ezeli ilmine işaret edecek biçimde yorumlanması daha tutarlı olacaktır.¹⁰²

İbn Kuteybe kaderin değişmezliği ve Allah'ın kaderinden kaçmanın imkânsızlığı düşüncesini Hz. Peygamber'in veba salgını olan bir beldeye girilmemesi ve o beldenin çıkılmamasına ilişkin uyarıda bulunmasıyla¹⁰³ delillendirmektedir.¹⁰⁴ Bununla birlikte, söz konusu rivayet, insanın akıl ve irade sahibi oluşunun bir gereği olarak tedbir alma sorumluluğuna işaret olarak da yorumlanabilir. Yine o, Hz. Peygamber'in Fadl b. Abbas isimli bir şahsa verdiği "Ey oğul! Sen Allah'a itaat et ki Allah da seni korusun, ona tevekkül et ki onu önünde bulasın. Rahatlık halindeyken Allah'a kendini tanıtsın, sıkıntı halindeyken de O

⁹⁴ Fussilet 41/46, Müddessir 74/38, Necm 53/38-39

⁹⁵ Ömer Aydın, "Kur'an'da Kader ve Özgürlük", *Kur'an Mesajı: İlmî Araştırmalar Dergisi* 1/4 (1998), 76.

⁹⁶ Kamer 54/49, Sebe 34/18, Hicr 15/60, Hicr 15/21, Zuhur 43/11, Furkan 25/2

⁹⁷ Bk. Çınar, "Ashâbu'l-Hadis'in Tenzih Anlayışı Olarak Bilâ Keyf", 37-62.

⁹⁸ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'il b. İbrâhîm el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sağîh*, thk. Muhammed Zuheyr en-Nâşır (Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422/2003) "Hayız" 17 (No.318), "Kader" 1 (No.6595).

⁹⁹ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, 70.

¹⁰⁰ İbn Kuteybe'nin Hz. Peygamber'e nispetle aktardığı bu rivayet, sahih hadis kaynaklarında farklı bir anlam çerçevesinde nakledilmiştir. Bk. Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şu'ayb el-'Arna'ût - 'Âdil Murşid vd. (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421/2001), 5/19, 11/220, 11/442; Ebû 'İsâ Muhammed b. 'İsâ et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1998), 4/323; Buhârî, *el-Câmi'u's-sağîh*, 4/7, 8/122.

¹⁰¹ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, 77.

¹⁰² Detaylı bilgi için bk. Muhammet Koçak, "Kur'an ve Hadislerle Göre 'Kalem' Kavramı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED)* 42 (2014), 325.

¹⁰³ Buhârî, *el-Câmi'u's-sağîh* "Tıp" 30 (No. 5728); Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*3/203 (No. 1666).

¹⁰⁴ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, 169.

seni tanısm. Sana isabet edecek olanın seni iskalamayacağını, sana isabet etmeyecek olanın da seni bulmayacağını bil. Artık kıyamete kadar olacıklara dair kalem kurumuştur (yazılan yazılmıştır)”¹⁰⁵ öğütü de kader anlayışını ispat etmeye çalışmaktadır.¹⁰⁶

İbn Kuteybe âyet ve hadislerle kader düşüncesini temellendirdiği görüşlerinde her şeyin Allah’ın ilmi ve kudreti dâhilinde meydana geldiğini savunur. İbn Kuteybe, kader meselesine dair açıklamalarda bulunmaktan kaçınan selefi geleneğin genel tutumundan farklı olarak, bu konuda açık görüş beyan etmiş, meseleyi yorumlamış ve rivayet temelli yaklaşımın ötesinde kavramsal bir değerlendirme zemini ortaya koymuştur.

3.2.Edebî Gelenekte Kader

Kader, teolojinin alanına giren bir konu olmakla birlikte farklı ilmi disiplinlerin de konusunu teşkil etmiştir. İnsandan bağımsız bir kader düşüncesinin olamayacağı savından yola çıkarak kaderin insana ilişkin birçok alana yansıdığı görülmektedir. Nitekim bu alanlardan biri de edebî eserlerdir. İbn Kuteybe de kader düşüncesini delillendirirken edebî metinlerin işlevinden yararlanmış, kaderin kulun fiili olmadığını Arap geleneğindeki rivayetler ve şiirlerle örneklendirmeye çalışmıştır. O, Abdullah b. Muhammed b. Esmâ’nın, Cüveyriye’den nakille şöyle dediğini nakletmiştir: Katade’yle birlikteydim. O, kader hakkında sorulan bir soruya Cahiliye ve İslâm döneminde Arapların kaderi kabul ettiğini ve bu düşüncüyü devam ettirdiklerini söylemiştir.¹⁰⁷ Buna ilaveten başka bir rivayette bir bedevinin, insanın başkasından üstünlüğünü “kitap, yani kader” diye açıkladığını aktaran İbn Kuteybe, söz konusu ifadenin “Güzel davranış ve eylemler” olarak yorumlanamayacağını belirtir ve üstünlüğün belirleyicisi olarak ezeli kaderi ön plana çıkarır.¹⁰⁸ İbn Kuteybe, kaderin kulun iradesinden bağımsız bir ilahî tasarruf olduğunu savunmuş; olayların belirleyicisi olarak da ezeli takdiri ön plana çıkarmıştır.

İbn Kuteybe kader konusundaki düşüncesini Arap şiirlerinden yaptığı alıntılarla da desteklemeye çalışmıştır. Bunlardan birkaçı şunlardır:

İsa b. Ömer’in (ö. 149/766)

كل شيء حتى أخيك متاع /Her şey, hatta kardeşin de bir metadır,

وبقدر تفرق واجتماع /Zira ayrılma ve buluşma kaderledir¹⁰⁹

musralarında İbn Kuteybe yaşamımızdaki ayrılıklar ve yeniden buluşmalar da dâhil olmak üzere hayatta herkesin geçici olduğunu yani her şeyin önceden belirlenmiş kaderin bir parçası olduğunu vurgulamaktadır.

Merrâr b. Said el-Esedî’in¹¹⁰

ومن سابق الأقدار إذ دابت به /Azimle çalıştığında kaderlerin önüne geçen kim

ومن نائل شينا إذا لم يقتر؟ /Takdir edilmemişse bir şeye nail olacak olan kim¹¹¹

¹⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* 5/18-19 (No. 2803).

¹⁰⁶ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-ḥadîs*, 78.

¹⁰⁷ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 82; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm Buhârî, *Ḥalku ef'âli'l-ibâd*, thk. Abdurrahman 'Umeyra (Riyad: Dâru'l-Maâ'rif es-Suû'îyye, ts), 75.

¹⁰⁸ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 82.

¹⁰⁹ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 82.

¹¹⁰ Emevî dönemi Müslüman şairlerden olduğu söylenen Merrâr b. Sa'îd el-Fak'asî hakkında kaynaklarda çok az bilgi yer almaktadır. Bk. Cevcerî, Şemsu'd-Dîn Muhammed b. 'Abdilmun'im el-, *Şerhu Şüzûri'z-zeheb fi ma'rifeti kelâmil-'Arab*, thk. Nevâf b. Cezâ' el-Hârissî (b.y.: 'Amâdetü'l-Bahhsî'l-İlmî, 1423/2004), 2/954; Hayreddin Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Daru'l-İlm lil Melayin, 2002), 7/199.

¹¹¹ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 82.

kader ve çaba arasındaki ilişkiyi sorgulayan bu mısralarında İbn Kuteybe insanın çabasının kaderle sınırlı olduğunu; bir şeye ulaşmanın ancak kaderde varsa mümkün olacağını altını çizer.

Cemil b. Ma'mer'in (ö. 82/701)

أَقْدَرُ أَمْرًا لَسْتُ أَدْرِي: أَنَالَهُ؟ /Bir iş takdir ettiğimde, bilmiyorum ona nail olur muyum?

وما يَقْدِرُ الْإِنْسَانُ؟ فَاللَّهُ قَادِرٌ /Allah kadir iken insan neye kadir olabilir?¹¹²

mısralarında, İbn Kuteybe insanın çabasının ve iradesinin sınırlı olduğunu bu nedenle insanın kendi çabasının ve iradesinin her şeye kadir olan Allah tarafından belirlendiğini ifade etmektedir.

İbnu'd-Dümejne'nin (ö. II./VIII. yüzyılın sonları)

زُورُوا بِنَا الْيَوْمَ سَلِمَى أَيُّهَا النَّفَرُ /Ey topluluk! Bugün selametteyken bizi ziyaret edin

وَنَحْنُ لَمَّا يَفْرَقُ بَيْنَنَا الْقَدَرُ /Kader hala aramıza ayrılık tohumu ekmemişken¹¹³

mısralarında İbn Kuteybe kaderi, hayattaki olayları ve dönüşümleri etkileyen, insanların kontrolünün ötesinde olan ve yaşamlarında önemli değişikliklere neden olan gizli bir güç olarak sunmaktadır.

Abdurrahmân el-Kassu'nun¹¹⁴

قَد كُنْتُ أَعْذَلُ فِي السَّفَاهَةِ أَهْلَهَا /Sefahatte olanları kınıyordum

فَاعْجَبَ لِمَا تَأْتِي بِهِ الْإَيَّامُ /Sonrasında zamanın getirdiğine şaşır

وَإِعْلَمَ أَنَّمَا /İşte bugün ben onlardan özür diliyorum ve biliyorum ki

سَبِيلُ الْغَوَايَةِ وَالْهُدَى أَقْسَامُ /Dalâlet ve hidâyetin yolları kısım kısımdır¹¹⁵

mısralarında İbn Kuteybe kaderin insanı beklenmedik yollara yönlendirdiğini ve onun yaşamındaki değişimlerin kaderin bir sonucu olduğunu vurgulamaktadır. Dolayısıyla ona göre kader, insanların yaşamlarında belirleyici bir rol oynamaktadır. Oysa böyle bir düşünce insanı yanlış eylemlerinin sorumluluğunu üstlenmekten ve mükellefiyetin gerekliliklerini yerine getirmekten uzaklaştırmaktadır.

İbn Kuteybe kader düşüncesini örneklendirdiği mısralarda kader ifadesinin muhtemelen belirgin olması nedeniyle herhangi bir açıklama veya yorumda bulunmamıştır. Ancak o verdiği örneklerde takdir edilmiş bir kader düşüncesine vurgu yapmıştır. İbn Kuteybe kader ifadesinin açıkça geçmediği mısraları da kader düşüncesine dayanak olarak kullanmıştır.

A'sâ (ö. 7/629 [?])¹¹⁶ şöyle der:

فِي قَتِيَّةٍ كَسِيفٍ الْهِنْدُ قَدْ عِلْمُوا /Gençlikte Hind kılıcı gibi anladılar ki

أَنْ لَيْسَ يَدْفَعُ عَنْ ذِي الْحِيلَةِ الْحِيلُ /Hilekardan hilelerin defedilemeyeceğini¹¹⁷

Bu mısra da kader kavramı açıkça geçmemekle birlikte İbn Kuteybe kılıcı kaderle ilişkilendirmiş, kurulan planların hiçbir şekilde kaderi değiştiremeyeceğini ileri sürmüştür. Nitekim o, Allah'ın kesin olarak kaderi takdir ettiğini ve mutlak bir biçimde

¹¹² İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 83.

¹¹³ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 83.

¹¹⁴ Asıl ismi Abdurrahmân b. Ebî 'Âmmâr el-Cuşemî olan şair hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmamakla birlikte onun, Mekke'de âbid bir şahsiyet olduğu bilgisi kaynaklarda yer almaktadır. Bk. Şalâhuddîn Hâfîl b. Aybek b. 'Abdullah eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâ'ût - Türkî Muştâfâ (Beyrut: y.y., 1420/2000), 18/97; Sadık Armutlu, "Klasik Arap, Fars ve Türk Şiirinde Şâhid-î Bâzâr", *Littera Turca, Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature* 7/4 (2021), 861-862.

¹¹⁵ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 83.

¹¹⁶ Gözündeki zayıflıktan dolayı bu isimle anılan şair, Cahiliyye dönemi şairlerindendir. Detaylı bilgi için bk. Süleyman Tülüçü, "A'sâ, Meymûn b. Kays", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/544-545.

¹¹⁷ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 83-84.

belirlediğini bunun da hile ile değiştirilemeyeceğini; gençlerin de bu duruma uyum sağladıklarını ifade etmektedir.¹¹⁸

Yine İbn Kuteybe kader konusuyla doğrudan ilişkili olan hidâyet ve dalâleti ise Lebîd b. Rebîa el-Âmirî'nin (ö. 40 veya 41/660 veya 661)¹¹⁹ şu mısralarıyla dile getirir:

لَنْ تَقْوَى رَبَّنَا خَيْرَ نَفْلٍ / Rabbimize takva nafilenin en hayırlısıdır

وَبِإِذْنِ اللَّهِ رَيْثِي وَعَجَلٍ / Ve Gecikmem ve acelem Allah'ın izni ile

مَنْ هَدَاهُ سَبِيلَ الْخَيْرِ أَهْتَدَى نَاعِمَ الْبَالِ / Her kimi hayır yollarına erdirirse o güvenle hidâyete erer.

وَمَنْ شَاءَ أَضَلَّ / Ve dilediğini de dalâlette bırakır.¹²⁰

İbn Kuteybe bu mısralarda Lebîd'in dalâletten kastının dalâletle isimlendirme olduğu iddiasının doğru olmadığını zikretmektedir. Zira İbn Kuteybe Lebîd'in böyle bir dil ve te'vil bilmediğinin altını çizerek konuyu "...onun göğsünü İslâm'a açar ...onun da göğsünü daraltır..."¹²¹ âyetiyle açıklar. Ona göre dilbilimciler böyle hile yolu ile elde edilen bir te'vilden imtina ederler.¹²²

İbn Kuteybe şiirlerin yanı sıra diğer edebî yazın türlerinden de delillendirme yapmaktadır. Bu bağlamda Hintlilerin *Kelile ve Dimne* isimli eserinde yer alan kaderin insana neyi getirdiği ya da ondan neyi uzaklaştırdığının bilinmeyeceğine, kaderin bilinmezliğini araştırmak yerine, kişinin ihtiyatlı olması, gücünü kullanması ve kendini sorgulaması gerektiğine ilişkin ifadelerden¹²³ hareketle İbn Kuteybe Arapların dışında da kaderin varlığını sorgulamaksızın kabul edenlerin olduğunu ve bununla birlikte insanın kader karşısında azimle hareket etmesi gerektiğini vurgulamaktadır.¹²⁴

Yine İbn Kuteybe, Acemlerin kitaplarında geçen¹²⁵ bir diyaloga yer vermektedir. Hürmüz, Firûz'un sözünde durmayıp ihanet etmesine ilişkin sebebi kulların kendilerinin meydana getirmediği ve onların bir şeyi ileri veya geri almaya güç yetiremeyecekleri konularda her şeyin Allah'ın dilemesi ve kaderiyle olduğu ifadeleriyle açıklamaktadır. Yine Hürmüz, kulların yaşadıkları olayların zahiri nedenlerini dile getirdiklerini ancak hakikatte her şeyin Allah tarafından gerçekleştirildiğinin kastedildiğini ifade eder. Ayrıca o, kulun yaptığı iyilik ve kötülükleri kadere yükleyerek sorumluluktan kurtulamayacağını bununla birlikte Allah'ın adaleti gereği onların mükâfat ve cezayı hak ettiği nedenlerin de insanların bilgisi dâhilinde olmadığını söylemektedir.¹²⁶

İbn Kuteybe, her şeyin ilâhî takdir doğrultusunda gerçekleştiğine dair görüşlerini açıkça ortaya koymakla birlikte, yukarıda zikredilen iki örnekte insanın çabasını ve sorumluluğunu da vurgulamaktadır. Ancak onun kader anlayışına bakıldığında insana attığı sorumluluğun genel olarak net olmadığını söylemek mümkündür.

¹¹⁸ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 84.

¹¹⁹ Cahiliye dönemi şairlerindendir. Detaylı bilgi için bk. Süleyman Tülüçü, "Lebîd b. Rebîa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/121-122.

¹²⁰ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 85.

¹²¹ el-En'âm 6/125.

¹²² İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 85.

¹²³ Ebû Muhammed 'Abdullâh İbnü'l-Muḳaffa', *Kelile ve Dimne* (Kahire: y.y., 1355/1936-1937), 260.

¹²⁴ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muḫtelifi'l-ḥadis*, 81.

¹²⁵ İbn Kuteybe'nin "Acemlerin kitapları" ifadesiyle neyi kastettiği tam olarak bilinmemekle birlikte, aktardığı hikâyenin mevcut kaynaklarda yer almadığı görülmektedir. Ancak tarihî veriler dikkate alındığında, söz konusu anlatımın Sâsânî hükümdarları Hürmüz ile Firûz kardeşler arasındaki mücadeleye işaret ettiği anlaşılmaktadır. Bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî eṭ-Ṭaberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Şîlatu Târîh eṭ-Ṭaberî* (Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387/1967), 2/81; Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. Ebî'l-Kerem Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. 'Umar 'Abdusselâm Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417/1997), 1/371.

¹²⁶ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muḫtelifi'l-ḥadis*, 82.

Sonuç

Hicri üçüncü asrın âlimlerinden biri olan İbn Kuteybe itikadî düşünce sistemini selef akidesini savunma ve Mu'tezilenin esaslarını reddetme üzerine inşa etmiştir. Konuları bu minvalde ele alan İbn Kuteybe kader konusunda sükût etmeyip yorumlayıcı bir yaklaşım benimsemiştir. Gerçekte kader konusu İbn Kuteybe'nin inanç problemi olarak gördüğü bir husus değildir. Ona göre kader, İslâm dini açısından insanların zihinlerini meşgul eden bir konu olmayıp, İslâm dışı unsurların etkisiyle dinin alanına dâhil edilmiştir. Bu bağlamda İbn Kuteybe, kaderin bir problem olarak tartışılmasının sorumluluğunu Mu'tezile'ye yüklemektedir.

İbn Kuteybe Mu'tezile'nin düşüncelerini verirken, bu düşüncelerin referanslarını açık olarak göstermemiştir. Nitekim Mu'tezile'nin görüşleri hakkında elimizdeki en geniş müktesebatın sahibi olan Kādî Abdülcebbâr'ın eserlerinde de İbn Kuteybe'nin Mu'tezile'ye nispet ettiği düşünceler yer almamaktadır. Ancak Mu'tezile'nin genel esasları üzerinde düşünüldüğünde İbn Kuteybe'nin eleştirilerini dönemin ilmî muhitlerinde doğrudan gözlemleriyle şekillendirmiş olabileceği ihtimalini düşündürmektedir.

Kaderi Allah'ın tartışılmaz bir sırrı olarak niteleyen İbn Kuteybe, Mu'tezile'nin bu konuyu insani düzleme indirgeyerek kıyas yapmasını yanlış bir yöntem olarak değerlendirmektedir. Bu bağlamda İbn Kuteybe, Mu'tezile'nin adalet ekseninde savunduğu aslah düşüncesini kader konusu ile ilişkilendirerek onların düşüncelerini farklı bir bakış açısıyla yorumlamış ve onların yaptıkları kıyasların, Allah ve kul arasında hakem tayinine yol açacağını iddia etmiştir. Onun Mu'tezile'ye itirazının temel noktası yaratmada iki gücün etkin olması sonucunun ortaya çıkmasıdır. Oysa ona göre yaratma tüm yönleriyle sadece Allah'a ait olmalıdır. İbn Kuteybe insanın fiillerinin Allah'ın dilemesiyle gerçekleştiğini savunarak Allah'ın mutlak kudretine dikkat çekmekle birlikte kulun sınırlı sorumluluğunu da vurgulamıştır. Bu yaklaşım, onun kader anlayışında teslimiyetle birlikte aynı zamanda sorumluluk bilincini tamamen yok saymadığını göstermektedir.

İbn Kuteybe Mu'tezile'nin, Allah'ın bütün insanlar için imanı dilediği, iman konusunda onları özgür bıraktığı ve insanın kendi dilediği takdirde iman etmesinin mümkün olduğu düşüncesine karşı çıkmıştır. Ona göre, Mu'tezile bu düşüncesiyle Allah'ın iznini ilim olarak açıklamış ve bu ilmi, meşiet ve serbestlik anlamında yorumlamıştır. Hâlbuki o, kaderi savunanların, Allah'ın tüm insanlar için imanı dilemesi durumunda hepsinin iman edeceğini dolayısıyla tüm insanlar için imanı dilemenin söz konusu olmayacağını savunmuştur.

Düşünce ve dil analizleri İbn Kuteybe'nin kader savunusunun önemli yapı taşlarını oluşturmaktadır. O, Mu'tezile'nin âyetlerin yorumunda yaptıkları kıyasların hatalarına düşünce açısından dikkat çekmekte; güçlü bir dilci olarak da kavramların aslî kullanımına ilişkin gerek âyetlerden gerek edebî mısralardan örneklemeler yaparak konuyu açıklamaktadır. Bu bağlamda İbn Kuteybe kelâm ilmini eleştirmesine rağmen istidlâl yöntemini kullanarak kendi delillerini oluşturmuş ve savunusunu bu deliller üzerine inşa ederek kelâm alan yazınına önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Böylelikle o, nasları yorumlamaktan kaçınan Ehl-i hadîs'in aksine nasları yorumlayarak kendine has usûlüyle dönemindeki âlimler arasında ön plana çıkmıştır.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İntihal.net
Etik Bildirim	turkiyeilahiyyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları (Makale Çift veya Üç Yazarlı olduğu taktirde)	Çalışmanın Tasarlanması: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50) Veri Toplanması: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50) Veri Analizi: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50) Makalenin Yazımı: 1. Yazar (%50), 2. Yazar (%50) Makale Gönderimi ve Revizyonu: 1. Yazar (%60), 2. Yazar (%40)
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes – İntihal.net
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	turkiyeilahiyyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions (If the article is written by two or three authors)	Design of Study: 1. Author (%50), 2. Author (%50) Data Acquisition: 1. Author (%50), 2. Author (%50) Data Analysis: 1. Author (%50), 2. Author (%50) Writing up: 1. Author (%50), 2. Author (%50) Submission and Revision: 1. Author (%60), 2. Author (%40)

Kaynakça / References

- Ahmed b. Hanbel, Ebû ‘Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şu'ayb el-Ârna'ût - 'Âdil Murşid v.dğr. 50 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421/2001.
- Akbulut, Ahmet. "Allah'ın Takdiri-Kulun Tedbiri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (1992), 129-156.
- Akın, Murat. "Mu'tezile'nin Aslah Teorisinde Farklılaşması". *Turkish Studies* 11/7 (2016), 31-42.
- Armutlu, Sadık. "Klasik Arap, Fars ve Türk Şiirinde Şâhid-İ Bâzâr". *Littera Turca, Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature* 7/4 (2021), 847-898.
- Aydın, Ömer. "Kur'an'da Kader ve Özgürlük". *Kur'an Mesajı: İlmî Araştırmalar Dergisi* 1/4 (1998), 76-80.
- Aydınlı, Osman. "İlk Mu'tezile'nin Özgür İrade Söylemi: Amr b. Ubeyd ve Kader Anlayışı". *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Şubat 2002), 127-146.
- Bozkurt, Ömer. "İbn Kuteybe'nin Te'vîlü Mükilî'l-Kur'an ile Garîbu'l-Kur'an Eserlerinin Mukayesesi". *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 21 (2024), 1-22.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm. *Halku efâli'l-ibâd*. thk. Abdurrahman 'Umeyra. Riyad: Dâru'l-Maâ'rif es-Su'ûdiyye, ts.
- Buhârî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Buhârî el-. *el-Câmi u's-şâhih*. thk. Muhammed Zuheyr en-Nâsır. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422.
- Cârullah, Zühdi. *el-Mu'tezile*. Beyrut: Ehliyet'ü li'n-Neşri ve't-Tûzî, 1974.
- Cemâluddîn el-Mizzî, Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abdurrahmân b. Yûsuf el-Kelbî. *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1400/1980.
- Cevcerî, Şemsu'd-Dîn Muhammed b. 'Abdulmun'im el-. *Şerhu Şuzûri'z-zeheb fî marifeti kelâmil-Arab*. thk. Nevâf b. Cezâ' el-Hârissî. 2 Cilt. b.y.: 'Amâdetü'l-Bahhsî'l-İlmî, 1423/2004.
- Cübbâî, Ebû Alî Muhammed b. Abdilvehhâb b. Sellâm el-. *Kitabü'l-Makâlât*. thk. Özkan Şimşek vd. Amman: Mektebetü'l-Ganim, 2023.
- Cübbâî, Ebu Ali Muhammed b. Abdülvehhab b. Sellam. *Tefsîru Ebi Ali el-Cübbâî*. thk. Hıdır Muhammed Nebha. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî el-. *et-Ta'rîfât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Çınar, Bayram. "Ashâbu'l-Hadis'in Tenzih Anlayışı Olarak Bilâ Keyf". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/17 (2022), 37-62.
- Çınar, Bayram. "'Bu Ümmetin Mecusileri Kaderiyedir' Hadisinin Mu'tezilî Yorumu Bir Eş'arî Apologysi mi?" *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2020), 86-101.

DİA. "Kıptiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/424-426. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Düzgün, Şaban Ali. "Kader'i Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı". *Kader* 11/2 (2013), 1-9.

Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Muḥammed Muḥyiddîn 'Abdulḥamîd. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Aşriyye, ts.

Erdem, Sabri. "Kader Problemine Farklı Bir Yaklaşım". *İslâmî Araştırmalar* 14/3-4 (2001), 383-388.

Erdemci, Cemalettin. "İlk Dönem (Hicri 1. Asır) Kader Tartışmaları Ğaylan ed-Dımaşkı-Ömer b. Abdülaziz". *Tezkire: Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim* 43-44 (2006), 198-223.

Eş'arî, Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. İsmâîl el-. *Maḳâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Muṣallîn*. Wiesbaden: y.y., 1400/1980.

İbn Battâl, Ebû'l-Ḥasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî. *Şerḥü'l-Câmi'i's-şahîh*. thk. Ebû Temîm Yasir b. İbrahim. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1424/2003.

İbn Cemâa, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dillâh b. Cemâa el-Kinânî el-Hamevî. *İzâḥu'd-delîl fi kat'i ḥuceci ehli't-ta'tîl*. thk. Vehbî Süleyman Gâvecî el-Elbânî. Mısır: Dâru's-Selâm, 1990.

İbn Ḥallikân, Ebû'l-Abbâs Aḥmed b. Muḥammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Ḥallikân el-İrbilî. *Vefiyâtu'l-Ayan ve Enbâu Ebnâ'z-Zamân*. thk. İḥsân 'Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdır, 1391/1971-1415/1994.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî. *el-İhtilâf fi'l-lafz ve'r-red ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*. thk. Ömer b. Mahmûd Ebû Amr. Amman: Dâru'r-Râye, 1991.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî. *Tevîlü muhtelifi'l-ḥadîs*. thk. Muhammed Muḥyiddin el-Esfer. b.y.: el-Mektebü'l-İslâmî, 1999.

İbn Kuteybe, Ebû Muḥammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Tevîlu Muşkili'l-Kurân*. thk. İbrâhîm Şemsuddîn. Beyrut: y.y., ts.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1414/1993.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Muḥtaşaru Târîhi Dımaşk*. thk. Rûhiyye en-Nehâs vd. 29 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1982.

İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Taḳıyyüddîn Aḥmed b. 'Abdilḥalîm b. Mecdiddîn 'Abdisselâm el-Ḥarrânî. *Mecmû'u'l-Fetâvâ - İbn Teymiyye*. thk. Abdurrahman b. Muḥammed b. Kâsım. Medine: y.y., 1416/1995.

İbnu'l-Es'îr, Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. Ebî'l-Kerem Muḥammed el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-Târîh*. thk. 'Umar 'Abdusselâm Tedmurî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1417/1997.

İbnu'l-Muḳaffa', Ebû Muhammed 'Abdullâh. *Kelîle ve Dimne*. Kahire: y.y., 1355/1936-1937.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem*. thk. Muhammed 'Abdulkâdir 'Aṭâ - Muşṭafâ 'Abdulkâdir 'Aṭâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1412/1992.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-ıdl*. thk. Mustafâ es-Sekkâ. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Mısriyye, 1385/1965.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *el-Muḥîṭ fî't-tefşîr*. thk. Hıdır Muhammed Nebha. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Şerhu'l-Uşûli'l-ḥamse*. thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetü'l-Vehb, 1417/1996.

Karahan, Fatma Bayraktar. "Kelâm İlminde Maslahata Salâh/Aslah Teorisi Bağlamında Bir Bakış". *İslâmî İlimlerde Maslahat*. ed. Ayten Erol. 215-242. Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.

Koçak, Muhammet. "Kur'ân ve Hadislere Göre 'Kalem' Kavramı". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED)* 42 (2014), 297-327.

Mâtürîdî, Ebû Manşûr Muhammed b. Muhammed el-. *Te'vîlâtü Ehli's-Sunne*. thk. Mecdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2005.

Namlı, Abdullah. "'Kaderiyye Bu Ümmetin Mecûsileridir' Hadisin Me'tezile'ye İsnâdı Bir Eş'arî-Mâtürîdî Savunusundan İbarettir midir?" *Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 6/2 (2023), 479-498.

Nesâî, Ebû 'Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb el-Ḥorâsânî en-. *es-Sunenu'l-Kubrâ*. thk. Ḥasen 'Abdulmunîm. 10 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421/2001.

Râzî, Ebû 'Abdillâh Faḥrüddîn Muhammed b. Ömer b. Ḥüseyn er-. *Mefâtîhu'l-Ğayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1420.

Şafedî, Şalâhuddîn Ḥalîl b. Aybek b. 'Abdullâh eş-. *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâ'ût - Türkî Muşṭafâ. 29 Cilt. Beyrut: y.y., 1420/2000.

Sakarya, İbrahim. *İbn Kuteybe'nin kelâmî görüşleri ve el-İhtilaf fî'l-Lafz adlı eseri*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.

Sinanoğlu, Abdulhamit. "İslam'ın ilk Siyasallaştırılma Sürecinde 'Kader' inancı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2002), 249-276.

Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Ḥudayrî es-. *Buğyetu'l-Vu ât fî Ṭabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuḥât*. thk. Muhammed Ebû'l-Faḍl İbrahim. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-Aşriyye, ts.

Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. 'Abdu'l-Kerîm eş-Şehristânî eş-. *el-Milel ve'n-Nihâl*. 3 Cilt. b.y.: Muessesetu'l-Halebî, ts.

Ṭaberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî eş-. *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Şılatu Târîḥ eş-Ṭaberî*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Turâsî, 1387/1967.

Tirmizî, Ebû İlsâ Muhammed b. İlsâ et-. *es-Sunen*. thk. Beşşâr 'Avvâd Marûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Çarbi'l-İslâmî, 1998.

Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.

Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.

Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî. *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kurân*. thk. Ahmed Habib Kasîr. 9 Cilt. Kum: 1 Müessesetü Âli'l-beyt li İhyâ't-Türâs, 1431.

Tülücü, Süleyman. "A'sâ, Meymûn b. Kays". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/544-545. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Tülücü, Süleyman. "Lebid b. Rebîa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/121-122. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Varol, Hüseyin. "İbnu Kuteybe ve Eserleri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1986), 141-153.

Varol, M. Bahaüddin. "İbn Kuteybe (v. 276/889) ve Tarihçiliği". *İslâmî İlimler Dergisi* III/2 (2008), 185-204.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Ehl-i İsbât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/515. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Yazıcı, Hüseyin. "İbn Kuteybe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/145-149. İstanbul: TDV Yayınları, 1999. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-kuteybe>

Yücesoy, Hayrettin. "Mihne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/26-28. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Zemaşşerî, Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-. *el-Keşşâf an Ḥaḳâiki Ğavâmiḳi't-Tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407.

Zirikî, Hayreddin. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l- İlm lil Melayin, 2002.